

'מנחה וזבח' – הרב דניאל וולף

- (ישיבת הר עציון, אלון שבות תשע"ג) -

- א. 'מנחה וזבח'
- ב. "יסודיות" כשיטה
- ג. "ה' יאיר עיניי"
- ד. השוואת זבחים ומנחות – היבטים מתודיים
- ה. שחיטה לאחר פתיחת דלתות ההיכל
- ו. עריכה

א. 'מנחה וזבח'

ספרו של הרב דניאל וולף מלבן נושאים נבחרים בקדשים בדרך העיון הלמדני אותה קיבל מרבו הרב אהרן ליכטנשטיין שליט"א. הנושאים מכונים כאן "סוגיות יסוד", ועוד נעמוד על כמה ממשמעויותיה של "יסודיות" זו וענפיה. מכלול הספר בנוי בגישה מערכתית. ארבעת חלקיו נושאים כותרות כלליות: מקדש וקדשיו,¹ רשות הקדש, קדושה, ועבודת הקרבנות. אין כאן מחויבות מראש למסכת מסוימת או טקסט כלשהו לפי הסדר. עצם השאלה התיאורטית היא המרכז ונקודת מוצא בכל פרק, והדיון מבליט את חירותו של המחבר להאיר את הסוגיה בשיטתו ברחבי התלמוד. כל דיון יוצר תמונה שלמה. לדוגמה, כאשר המחבר מנתח את עניינה של הקטרת האימורים (עמ' 353), שאלת המפתח היא תפקידה במערך הכולל של מרכיבי הקרבן ועבודתה. לעיתים – במיוחד בשערים השני והרביעי – חוזרים הפרקים הבודדים ומצטרפים לכדי יצירת מקשה אחת גדולה.

בהקדמתו מציין המחבר כמה ממגמותיו. ניתן מאוד להסכים אתו שאכן יש פה לימוד דינאמי ומחדש. המחבר טוען בצדק לזכויות יוצרים על כמה מן המהלכים, אך גם כאשר מדובר בחקירות המבוססות על סברות מוכרות – כגון הבנת אופיו של איסור מעילה, או הגדרת הבעלות בקרבנות ציבור – המבט והטיפול הם מקוריים וראשוניים. מן ההקדמה עולה שהרב וולף רואה בכך אמירה דידקטית, שנראית מכוונת נגד תפישה רווחת – אותה תפישה שבלימוד הבריסקאי הקלאסי כבר

1. המונח קצת מטעה. בביטוי "מקדש וקדשיו" בחז"ל, מתייחס "קדשיו" לקרבנות. במקרה זה השער עוסק בעיקר בבית המקדש ובכליו.

"נאמר הכל", ואין אנו לומדים היום את הגמרא אלא "דרך המשקפיים של האחרונים"². תפישה זו מייצרת לימוד מאובן, כאשר הלומד צריך לצעוד דרך ארוכה בסוגיה שנחרשה כבר עד דק, עד שימצא פינה בתולית שניתן לחדש בה דבר זנית. לא מיניה ולא מקצתיה, אומר המחבר. הלמדנות אינה אוסף של נתונים מצטברים, כמו ידע מקצועי המתפרסם בכתבי עת, אלא הוראת שיטה ודרך, המאפשרת לרדת לעומקם של דברים ולתאר אותם תיאור עצמי, כל פעם מחדש.

גם בנושאים שאינם חומר מובהק לספר למדנות, אין הרב וולף נרתע מ"לפתוח מחדש את הספרים", למרות שלא מעט דיו כבר נשפך על העניינים האלה בספרות העיון והחקר. הדיון הראשון בספר מוקדש לטעמי הקרבנות, סוגיה מחשבתית בעיקרה, שכבר נדונה הרבה. במקום אחר הוא מעלה לעיון את שיטתו הכללית של הגר"א בהגותו את הטקסט (הערת שוליים בעמ' 74). האמירה בדיונים כאלה היא שהלומד גמרא אינו מתעלם מחשיבה על שאלות המשיקות לה והמשפיעות עליה; ומאידך, שלמרות המודעות הזו, ניתוח הלכתי נשאר ניתוח הלכתי.

ב. "יסודיות" כשיטה

מהן סוגיות "יסוד"? בדרך כלל בולט לעין שהנושא הנידון מהווה אבן בניין בעולם הקדשים, בזכות נוכחותו הענפה והשלכותיו הרבות, ו/או בזכות מיקומו הרעיוני בשורשי עולם הקודש. בסוגיות אלו, הדיונים על פי רוב יהיו מאחד משני סוגים. דפוס אחד יתאפיין בהצגת אפשרויות שונות, על השלכותיהן ויישומיהן. הדרך היא ליבון אלטרנטיבות – אם כשני צדדים במחלוקת או בחקירה (כגון: מהי מגמת מצוות בניין המקדש?), ואם כהיבטים רבים אפשריים של המציאות ההלכתית (סוגי קדושה שונים, כגון קדושת מזבח לעומת קדושת בדק הבית). אולם יש דפוס שני שבו דיון בנושא פרטי חושף "יסוד", כלומר עיקרון, החוזר ומופיע בהקשרים שונים. דוגמה לכך היא טענת המחבר לעניין שיטת ר' יהושע שאם "אין בשר – אין דם", כלומר שאסור לזרוק את הדם של הקרבן אם לא נשתיירו ממנו בשר או אימורים כשרים. לדעת המחבר, שיטה זו מוכיחה שהדם הנזרק על המזבח מייצג את כל הבהמה. זוהי תובנה חשובה בתפקידו של הדם, אחד החפצים הנוכחים ביותר בתחום הקדשים. משנקבע יסוד זה, עובר המחבר להוכיח ולהדגים אותו בהקשרים שונים ומגוונים.

אינני בטוח שכל הדיונים בספר ייקראו "סוגיות יסוד" במובנים עליהם דיברנו עד כה. אך נראה שיש להוסיף לתמונה עוד היבט של "יסודיות", והוא ההיבט המתודי. כל הספר טבוע במגמת גילוי היסוד ההלכתי העומד בתשתית ההלכות. חיפוש זה מניח מראש שאכן "יש מה לחפש", והיסוד אכן מסתתר שם כאותה "מרגניתא מתותי חספא" בלשון חכמינו. הנחה זו אין שום הכרח הגיוני לקבל אותה, אבל היא כידוע הבסיס של כל המיזם הבריסקאי. פרסומו של עניין זה מייתר את

2. השווה להתבטאותו של הרב שג"ר ז"ל, 'בתורתו יהגה' עמ' 21 (בשם ר' שלמה פישר).

האריכות בו כאן.³ בספר שלפנינו, לשם דוגמה, יש עיסוק בדם חטאת שנפסל על ידי הכנסתו להיכל (עמ' 333). מה עומד בבסיס הדין הזה, שהוא על פניו מקומי, ובהחלט איננו בבחינת "כלל גדול שאמרו בקדשים"? מתקיימת התבוננות רחבה בשתי אפשרויות: האם מדובר בפגיעה בקדושת ההיכל, או בהפיכת החטאת ל"חטאת פנימית". ההסתכלות העקרונית הזו משתלטת על פרטי ההלכה ומעניקה להם צורה קוהרנטית.

אך בזאת לא מיצינו את "היסודיות" המתודית כפי שהיא קיימת ב"מנחה וזבח". במאמר שפרסם המחבר לאחרונה,⁴ הוא עמד על תכונה ייחודית של דרכו של הרב ליכטנשטיין, "היקף העיסוק":

בניגוד לספרות הלמדנית הקלאסית, שהתמקדה לרוב בירור דעה פרשנית יחידה או שלל הפירושים סביב סוגיה מסוימת, הרא"ל חותר להקיף במבטו את מגוון הדעות המופיעות בראשונים סביב שלל הסוגיות העוסקות בנושא הנידון.

לענייננו, הרגל זה מסממני היסודיות הוא – להפוך כל אבן, לחפש כל מקור העשוי לאושש, לחזק, להפריך או להאיר. "מנחה וזבח" מצטיין בדרך זו. המחבר מקהיל יחדיו תוך כדי עיון סוגיות מקבילות, סוגיות קשורות, תוספתא, ירושלמי, מדרשי הלכה, ופרשני מקרא. התועלת ללומד כאן היא רבה מאוד. גם בעידן המחשב, אין זה פשוט להגיע לכל המקורות השייכים לנידון, בוודאי כאשר הקשר הוא לא מפורש או חיצוני, אלא בנוי על שייכות סברתית-עקרונית.

ניקח לדוגמה את הדיון בבעלות בקדשים (עמ' 107). לומדים רבים עשויים להכיר את יסודו של ר' חיים מבריסק, שחילק בעניין זה בין קדשי בדק הבית לקדושת מזבח. הדבר נלמד על ידו לא מפניה נידחת בסדר קדשים, אלא מסוגיה בפרק השביעי של בבא קמא, שיד כל הלמדנים ממשמשת בה, בלב לבם של דיני גנבה. תמצית המהלך היא שהמקדיש בהמה למזבח אינו מקנה אותה להקדש, אלא מחיל עליה קדושה, כאשר הבהמה נשארת "שלו", ואילו המקדיש לבדק הבית מעביר אותה לגמרי לבעלות הקדש. ואולם הרב וולף מרחיב את היריעה, קודם כל על ידי הבאת שתי "מהדורות" של עמדת הגר"ח, המופיעות בכתביהם של תלמידים שונים. לפי הגר"ז, בעלותו של המקדיש בהמה למזבח היא ממש בעלות ממונית רגילה.⁵ ואילו לפי ר' ברוך בער לייבוביץ, ההבדל בין סוגי ההקדש הוא רק בתהליך ההקדשה: המקדיש קרבן אינו מקנה אותו אלא מחיל

3. על עיקר הדבר ראו במאמרו של הרב אהרן ליכטנשטיין שליט"א, הגישה המושגית-בריסקאית בלימוד התורה: השיטה ועתידה, נטועים יח, במיוחד מעמ' 16 והלאה.

4. על החידוש בשיטתו הלמדנית של מו"ר הרב אהרן ליכטנשטיין, בתוך 'מה אהבתי תורתך', אלון שבות תשע"ד, עמ' רסו.

5. אמנם עמדה קיצונית זו צטרכה להתמודד עם סוגיות רבות המגבילות את הבעלות הממונית בקדשי קדשים, ותולות את הבעלות בקדשים קלים במחלוקת ריה"ג והחכמים (בבא קמא יב א ועוד; הקושי נרמז ב'מנחה וזבח' עמ' 189). ונראה גם שהדבר סותר את דברי הגר"ז עצמו במקום אחר (הלכות קרבן פסח ד"ה 'זבחים'). לגבי דעתו של ר' חיים יש לציין גם להבנה נוספת בשיטתו – הממון הוא של גבוה אבל הוא נמצא ברשות הדיוט, בניגוד לקדשי בדק הבית הנמצאים "בי גזא דרחמנא". כך נראה מחידושי הגר"ח לש"ס (בבא קמא עו, א).

עליו קדושה, ואילו פעולת ההקדשה לבדק הבית היא מעשה הקנאה הנעשית בדיבור. אך בשני המקרים התוצאה זהה: נוצר חפץ שהוא בבעלות הקדש ויש בו קדושה. המחבר הולך ומוסיף תפישה שלישית על פי התבוננות עצמית בדברי התוספות, דהיינו שיש לאדם בעלות בקרבן אלא שתוכנה היא היכולת להתכפר, ולא שלטון ממוני רגיל. הדבר המעניין הוא שהתוספות הוא המקור ליסודו של ר' חיים, ועם זאת, הגדרתו בידי הגר"ח שונה ממה שעולה מדברי התוספות עצמם.

לאחר מכן ממשיך המחבר וחוזר מגוון סוגיות, לא כדרך המפלפלים אלא כחוקר ודורש. הוא בוחר את זיקת הבעלים להקדשו דרך המשקפת של נושאים כגון הקדש עליו ("הקדשת" ההקדש), אפשרות הפקעת ההקדש (על ידי הפקר בית דין או בריחת בעל החיים שהוקדש), הבנת יסוד חיוב מעילה, וסוגיית מעילה בקונמות. לכל הנושאים האלה קשר מובהק לשורש הבסיסי של הגדרת הבעלות, אך הלומד כל אחת מהסוגיות הללו עלול בהחלט לשקוע בהן ללא מודעות לתמונה הגדולה המצטיירת כאן.

בכלל עשה המחבר חסד עם הלומד העלול לא לדעת שהחומרים המעסיקים אותו במסכת זו (בבא קמא או זבחים) קשורים בטבורם למקורות אחרים, אולי "נדחים" יותר בתודעתו (מנחות או מעילה). גם אם הוא יודע, חוסר הנגישות מרתיע מלחרוג מן הסוגיה המקומית. קדשים הוא עולם שלם הרווי זיקות גומלין מרהיבות, והלימוד וחוייתו משודרגים מאוד על ידי עימות המקבילות.

ג. "ה' יאיר עיניי"

העיון המקיף הזה לא חייב תמיד להביא לתוצאות שלהן אנו מייחלים. כאמור, גישה למדנית קלאסית יותר מסתפקת לעיתים במציאת הבנה קולעת בתשתית סוגיה מסוימת, ואינה מוטרדת על ידי הצורך "לגהץ" את המושגים לאורך הש"ס. אבל כאשר מתבוננים לרוחב כפי שאוהב הרב וולף לעשות, ייתכן שתובנות מקומיות סבירות לא יעלו בקנה אחד עם כל הסוגיות הרלבנטיות. כאן מתגלה הכנות בגישת המחבר וכן חוסר עניינו ב"תירוץ בכל מחיר", המהווים פן נוסף ב"יסודיות" שלו.⁶

נושא המבליט מאוד עניין זה הוא גדרי השחיטה בחולין ובקדשים (עמ' 277 ולהלן). הבעיה פשוטה. מצד אחד, הגדרת מעשה השחיטה של בהמת חולין היא חיתוך הקנה והוושט, ויציאת הדם אינה מעלה או מורידה לעניין זה.⁷ אמנם דרש ר' יהודה "שחיטת הוורידין", אך זה מצד איסור דם ולא כפרט בדיני השחיטה (חולין כה, ב), ולכן גם לשיטתו – די לדקור את הוורידים בקוץ וכך להוציא את דמם. ואילו ביחס לקדשים, הרי השחיטה היא אחת מארבע עבודות הדם, והגמרא במספר מקומות קובעת ש"לדם הוא צריך". השחיטה לא רק מפיקה את הדם לצורך זריקה על המזבח, אלא גם מקדשת אותו. ומכאן שהגדרת שחיטה בקדשים שונה באופן יסודי משחיטת חולין. הקושי הוא

6. אי אפשר שלא לראות גם בכך את עקבות חינוכו של מ"ר הרב ליכטשנשטיין.

7. על אף תרומתו המציאותית של הדימום למות הבהמה.

שמכמה מקורות משתמעת השוואה בין שתי השחיתות. מן ההיבט המהותי, ישנה קביעת הגמרא ש"שחיטה לאו עבודה", המתפרשת על ידי הר"י מאורלינש כפשוטה: רדוקציה של שחיטת קדשים לפעולה המתירה את הבשר, כמו בחולין. גם אם לא נקבל את עמדתו (והרב וולף אכן מצביע על הקושי הכרוך בה), עומדות לפנינו סוגיות שכנראה מגדירות את שחיטת הקרבן להלכה בדיוק כמו שחיטה בחולין – שחיטת שני סימנים בלבד, כאשר הוצאת הדם היא מהלך צדדי. לדוגמה, בדיונים על מחשבת פיגול בחלק מהשחיטה, תמיד עוסקים חז"ל בשחיטת אחד הסימנים, ולעולם לא בשחיטת הוורידים. המחבר מסיים את הדיון הזה ביושר: "ה' יאיר עיניי".⁸

ד. השוואת זבחים ומנחות – היבטים מתודיים

אחת התכונות החשובות בספר היא היחס השווה לזבחים, מנחות, ושאר סוגי קדשים המובאים למקדש.⁹ כתוצאה מכך, עוסק המחבר במיצוי ההקבלות והניגודים שבין זבחים ומנחות. למשל, ליבון הקטרת האימורים בזבחים (שהוזכר לעיל) מוביל לעיון בהקטרת הייחודית של המנחה: הקטרת הקומץ, המקבילה על פניה הן לזריקת דם קרבן, והן להקטרת אימורים.

עוד דן הרב וולף באופן החלת קדושת הגוף בזבחים לעומת מנחות (עמ' 231). בקרבנות בהמה, כידוע, מדובר בקדושת פה: המקדיש אומר "הרי זה". אך אין קדושת הגוף תופשת במנחה טרם הכנסתה לכלי שרת, ועד אז היא יכולה לצאת לחולין בפדיון. מה הטעם להבדל הזה? לפי פירוש הראב"ד לתמיד, מנחה שלא הוכנסה לכלי עדיין אינה ראויה להקרבה, זאת בניגוד לבהמה. הרב וולף נושא ונותן בהבנת כוונתו המדויקת של הראב"ד, ומציע לפרש אותו על פי הגדרה עקרונית בתפקיד הכלי ביחס למנחות. בד בבד, הוא מביא את דברי הגרי"ז,¹⁰ הדוחה את הפירוש של הראב"ד ומבסס את הדין על גזירת הכתוב: "ואם בהמה אשר יקריבו ממנה קרבן לה', כל אשר יתן ממנו לה' יהיה קדש". לאמור, שבהמה מתקדשת בעצם ה"נתינה לה'", בעוד שמנחות מתקדשות במסלול הרגיל של "כל אשר יגע בהם יקדש".

8. לאמיתו של דבר ייתכן שיש מבוכה דומה גם לגבי שחיטת חולין. ראה במשנה חולין לג, א שיציאת הדם אינה מעכבת בחיה ועוף, וברשב"א שם "דאע"ג דבני כיסוי נינהו לא מיפסלי כי לא יצא מהם דם", ובסגנון אחר במשמרת הבית (יט, א ד"ה אמר כתב באמת) שחידוש המשנה "דכיסוי בדיעבד אינו מעכב", משמע שלכתחילה הכיסוי הוא חלק מן המתיר. צרף לכאן דעות הראשונים הרואים בכיסוי סילוק השחיטה (לעניין ברכה). ואם כן מסתבר שהשחיטה נמשכת בשפיכת הדם (אם ישנה!). ועיין ברמב"ם הל' שחיטה פ"ד הי"ד "צריך ליתן עפר למטה ואר כך ישחוט בו", כלומר מכיוון שהדם יורד לתוך העפר, הרי זה כאילו שחט בעפר. לפי הגדרת הרמב"ם (שם ה"א) חיוב כיסוי הוא רק ב"דם שחיטה" – ומשמע שיש דבר כזה – בניגוד לדם היוצא על ידי דקירה בקוץ שבו לא תהיה מצוות כיסוי (ומעין מה שמתלבט הרב וולף בדם קדשים שיצא שלא במסגרת השחיטה). ואכמ"ל.

9. שמא רמוז הדבר בשם הספר.

10. במכתב שהודפס בחידושי מרן רי"ז הלוי על הרמב"ם, עמ' 162. למען הדיוק, אין הגרי"ז מתייחס לראב"ד, אלא להסבר דומה שהובא בפניו על ידי המכותב שלו. המחבר מציין מפי השמועה שהמכותב היא הרב יחזקאל אברמסקי ז"ל.

מן הראוי בנקודה זו לעמוד על עניין עקרוני. לפני שהביא הגרי"ז את "גזירת הכתוב", הוא טען טענה אחרת כלפי ההסבר האמור:

אלא דבעיקר דינן חלוקין הן זמ"ז, דזו (= בהמה, א"ק) קדושת הגוף שלה (חלה) ע"י דין קדושת פה, ובמנחות ובשאר דברים הקרבים אין בקדושת פה שלהן רק תורת קדושת דמים בלבד, ורק ע"י כלי שרת מתקדשין קדושת הגוף מדין כל הנוגע בהם יקדש, והלא באמת שני מיני קדושת הגוף הן בעצם החפצא שלהן, דין קדושת הגוף שע"י דין הקדש, ודין קדושת הגוף שע"י קדושת כלי, וחלוקין הן בדיניהן מהדדי בכמה דברים... ומהיכי תיתי נדמה מנחות לבהמת קרבן לענין זה כיון דכל עיקר דין קדושת הגוף זה לא מצינו אותו גבי מנחות ושאר דברים רק בבהמה ועופות בלבד, ואין צורך לשום סברות וטעמים ע"ז כיון שכך הוא מעיקרי הדינים.

הגרי"ז סובר שאין להציע סברות כדי לבאר את השוני בהלכה בין זבחים ומנחות בנידון זה. כלומר, מעבר לראיות שיש נגדה, אין מקום לעצם הסברה משום שהיא מיותרת. מדוע? ללא ספק אנו נוגעים כאן בעקרונות מתודיים של שיטת בריסק. נציג שתי אפשרויות: א) בלימוד שלנו אנחנו מחפשים את ההגדרות ואת המושגים הקובעים את הדין - ה"מה" של ההלכה, וכאן הרי הדבר כבר בידנו: שני מנגנונים של קדושת הגוף, כל אחד פועל במקומו על פי הלכותיו שלו. מדוע אחד מיושם בזבחים והשני במנחות? זו שאלה של "למה", של טעמי המצוות המעניינים את הפילוסוף, לא את הלמדן. ב) אם אין שום קושי טקסטואלי שאנו נדרשים ליישב, אין דרך להוכיח או להצדיק סברה חדשה. ייתכן שהגרי"ז התכוון לשני הדברים.¹¹ רק לאחר אמירה עקרונית זו מעלה הגרי"ז את האפשרות של "גזרת הכתוב", כמקור (לא ממש "הסבר")¹² להבחנה.

הרב וולף אינו מתעסק כלל בהערה המתודית של הגרי"ז. בעיניו, פשוט הדבר ששאלת ההבחנה בין הזבחים והמנחות היא שאלה למדנית טובה, שהתשובה עליה מוסיפה הבנה הלכתית-מושגית, לא דווקא רוחנית, אידיאית או מוסרית. או, כפי שראינו לעיל - גם אם יתברר שיש פה נגיעה ב"טעמי המצוות", אין להתנזר מכך גם בעסקנו בליבונם של גופי הלכות. מצב עניינים זה תואם את דרכו של המחבר, וכללית נראה שהוא מצביע על כיוון התפתחותה של הלמדנות בימינו, בהשוואה למה שהיה מקובל בראשיתה.¹³

11. דיון בדבריו אלה של הגרי"ז מופיע במאמרי, 'מר' חיים מבריסק והגרי"ד סולוביץ'ק ועד 'שיעורי הרב אהרן ליכטשנשטיין', נטועים ט, ליד הערה 29.
12. נראה שמהדהדת פה שיטת לימודו של הגר"א, המתבטאת בראש ובראשונה בביאורו לשולחן ערוך. ואכמ"ל. המחבר רואה קושי בהסתמכותו של הגרי"ז על "גזרת הכתוב" חדשה, מהלך נדיר באחרונים ואפילו באשונים. אולם נדמה שהתייחסותם של הבריסקאים לעניין "גזירת הכתוב" היא ייחודית וטעונה חקירה בפני עצמה (שימו לב שבחידושי ר' חיים הלוי מופיע הביטוי "גזירת הכתוב" בתדירות עצומה.)
13. לעניין זה ראו בהרחבה במאמרי (לעיל הערה 12).

ה. שחיטה לאחר פתיחת דלתות ההיכל

עד כאן עיינו בפרקי הספר כדי לעמוד על שיטתו ודרכו. אין מטרתנו כאן לשאת ולתת עם הדברים לגופם. ובכל זאת כדי שלא נפטור את עצמנו בלא כלום, נקדיש התייחסות קצרה לסוגיה אחת המנותחת בספר לפי דרכו האופיינית, ונציע בה כיוון נוסף.¹⁴

שלמים חייבים להישחט דווקא לאחר פתיחת דלתות ההיכל. כך נלמד בגמרא (זבחים נה, ב) מהפסוק "ושחטו פתח אהל מועד" (ויקרא ג', ב). 'מנחה וזבח' מנסה לאתר את היסוד שבדבר, ומעדיף לא להניח את הדרישה כדין טכני מקומי. ואם כן, מתבקש להבין שהלכה זו נועדה לייחס את השחיטה (המתקיימת בעזרה) להיכל פנימה, או ליצור קשר מהותי בין העזרה וההיכל בזמן השחיטה.

ה"צרה" בהסתכלות העקרונית הזו היא שקשה להניח שהתורה תקפיד על המעלות האלו דווקא בשחיטת השלמים, ולא בקרבנות האחרים ("קדשי קדשים"), שקדושתם נעלית יותר. אכן יש שיטה המשווה את כל הקרבנות לעניין זה, אך דומה שפשטות הסוגיה תומכת בדעתם של רש"י והרמב"ם המצמצמים את הדרישה לשלמים דווקא. המחבר מציע שבאופן עקרוני הצורך בקישור להיכל קיים בכל הקרבנות, אלא שבקדשי קדשים הקשר מושג באמצעות הלכה אחרת הקיימת רק בקרבנות האלה – הצורך בשחיטה בצפון.

זה כמובן טעון הסבר – כיצד שחיטה בצפון מקשרת את העזרה, או את הקרבן הנשחט, להיכל, יותר מאשר שחיטה בדרום? בהתייחסו לעניין זה, מביא המחבר כאסמכתא את דברי אבן עזרא שהשחיטה בצפון היא "כנגד השולחן". ועדיין לדעתי לא יצאו הדברים מכלל קושי. לא נרחיב בכך מאוד, ונשאיר את הדברים למעיין.¹⁵

הייתי רוצה להציע הסתכלות אחרת, שעל פיה אין מקום כלל להצריך פתיחת הדלתות בקדשי קדשים. קביעה זו אכן קשורה לשחיטתם בצפון, אבל לא משום ש"צפון" משיג את אותו הייעוד המושג בפתיחת הדלתות, אלא משום שמבחינת שחיטה הטעונה "צפון", פתיחת הדלתות אינה רלבנטית.

ראשית כל נחשוב על מבנה המקדש. כידוע, התבנית והכיוון הם בציר מזרח-מערב. זהו כיוון ההתקדמות מן החוץ פנימה, וזהו מתווה העלייה בדרגות הקדושה המתוארת במסכת כלים פרק א. דבר אחד מפריע ל"אידיליה" הזאת – המזבח. הרי לו רצינו לשמר את ההרמוניה האדריכלית במקדש, היינו ממקמים את המזבח בדיוק ממורכז מול פתח ההיכל, כאשר כבש הגישה הוא ממזרח. המציאות שונה מאוד. לרוב הדעות אין המזבח במרכז העזרה. מיקום המזבח וכיווני

14. ראו 'מנחה וזבח' החל מעמ' 47.

15. בספר מוצע שלדעת אבן עזרא המזבח הוא בדרום, וממילא השחיטה בצפון היא מול ההיכל. אבל השחיטה כשרה עד הכותל העזרה הצפוני – שלא כנגד ההיכל. המחבר מפנה למשך חכמה (שמות כ"ט, יא), אשר פירש להבנתי את האבן עזרא באופן סמלי, שהצפון הוא רמז ל"משולחן גבוה זכר" בקדשי קדשים ("כנגד השולחן" באבן עזרא הוא מלשון "הני שמונה עשרה כנגד מי", ולא מלשון "המנורה נגד השולחן"), אך הרב וולף כנראה הבין אחרת, ע"ש.

התנועה שסביבו מבטאים אדישות לזרימה הכללית במקדש מערבה. "פני אהל מועד" הם למזרח, אבל "פני המזבח" (ויקרא ו', ז) הם לדרום, מקום הכבש. למעשה המזבח מייצר תנועה בכיוונים אחרים - צפון-דרום; סביב (הזאות החטאת, תנופה); ואולי העיקר - מטה-למעלה (האש; קרבן "עולה"). אפשר להסביר שמקדש חד-כיווני לגמרי היה מטעה; עלינו לזכור שבאמת "אין העולם מקומו". המזבח אומר שמגיעים לקב"ה בדרכים רבות.

שחיטה בצפון פותחת את התנועה של הקרבן בזיקה למזבח. זו התחנה הראשונה על ציר צפון-דרום, ומשם יובא הדם דרומה לכבש, רק לעלות חזרה בכבש על אותו הציר אך בכיוון הפוך, בתוספת ה"ווקטור" של מטה-מעלה. משמעות הדרישה לשחוט בצפון היא שהשחיטה עצמה היא בזיקה למזבח, במגמה סופית לעלות לריח ניחוח, ומנותקת באופן עקרוני מכיוון הבאתו הראשונית של הקרבן, שהיה מן החוץ (מזרח) פנימה (למערב).

על פי זה, במהות הדבר, ההבדל בין שלמים לשאר קרבנות אינו לגבי "צפון". כי לפני שמגיעים לדין "צפון", צריכים לשאול שאלה אחרת: האם בכלל צריכים לשחוט "על ירך המזבח"? כי אם התשובה חיובית - הצורך ב"צפון" נובע ממילא. השלמים אינם נשחטים בצפון, כי הם אינם נשחטים בכלל בזיקה למזבח. שחיטתם ממשיכה את הבאתם הראשונית, על ציר מזרח-מערב, ומטעם זה פתיחת הדלתות מובנת. בשלמים, העלייה על ציר ההקרבה למזבח מתחילה רק בהולכת הדם. ואילו בקדשי קדשים, כבר מרגע השחיטה, מכוון הקרבן להעלאה לה' באש המזבח העולה למעלה. מה הטעם להצריך פתיחת דלתות ההיכל?¹⁶

רק נעיר שהמהלך הזה צריך להיבדק לאור גדריו צפון ביחס למזבח, ואין כן מקומם.¹⁷

ו. עריכה

נסיים בכמה מילים על העריכה, שנעשתה בידי דן נבון וחננאל שפירא. לשון הספר בכלל היא ברורה וצלולה, ומתחשבת מאוד בקורא. ישנם הקדמות, סיכומים ומשפטי קישור במקומות הנכונים, השומרים על הקורא פן יאבד את דרכו. הערות השוליים אינן רק הפניות, אלא מכילות משא ומתן משני, או ממשיכות את הדיון המתקיים "למעלה מן השורה". החלוקה בין הפנים

16. סיוע ארכיאולוגי להצעתנו עולה ממקדש מבית ראשון שהתגלה בעיר דוד. האתר שימש, כנראה, לעבודת א-לוהי ישראל, ונאטם במסגרת הרפורמה של יאשיהו. לפי השחזור של הארכיאולוג אלי שוקרון (בכנס מגלים, כ"ו תמוז תשע"ד), הכניסה לחצר האתר היא ממזרח, והדביר הוא במערב, כמו הזגם הקלאסי המאפיין את המקדש. אלא שעבודת הקרבנות התקיימה במקביל לדביר ומשני צדדיו (לצפון ולדרומו), בשני חדרים נפרדים: בדרומי - שחיטה ואולי פעולות נוספות; ובצפוני - המזבח. המקריב קרבן כאן היה צריך לעבור מדרום לצפון כאשר הוא חולף "באדישות" על פני הדביר. המבנה עורר פליאה מסוימת בקהל, אבל למעשה זו אותה תפישה מבנית הקיימת במקדש עצמו - היכל במערב שבאים אליו ממזרח, אבל מזבח שעובדים עליו בציר צפון-דרום (למרות שמדובר במה, שאין בה דין "צפון" גם על פי ההלכה) תוך "הפניית כתף" למערב, ו"הפניית פנים" לכיוונים אחרים. ברור שבמציאות זו, יהיה קשה להבין דרישה של "פתיחת דלתות ההיכל".

17. עיין 'מעלין בקדש', 9, במאמרו של ידידיה כהנא 'שיטת הרמב"ם במקום המזבח'.

וההערות נעשתה בתבונה. הדיונים המופיעים בהערות זוכים לאותה רמת בהירות של פנים הספר. בסוף כל פרק מופיע "סיכום" שבדרך כלל אינו ממש מסכם את כל הדיון, אלא נקודות עיקריות שבו, ולעיתים: הנקודה העיקרית. הסיכום עשוי להיות בבחינת "הערת סיכום", המחדשת או מחדדת הסתכלות מסוימת על הנושא. בסוף הספר ישנם מפתחות מועילים לנושאים ולמקורות. בסיכום – הספר מעמיק, מסודר, מועיל ושימושי. חשוב שיהיה על מדפו, ולעיתים קרובות על שולחנו, של מי שלומד קדשים.